

סיון התשע"ז

בס"ד

השיעור מוקדש לעילוי נשמת מנחם אביצור בן יהודה אריה ז"ל

גאולה ויבום

לחג השבועות (על פי שיעור של ד"ר יעל ציגלר)

התמונה לקים כל-דבר שלף איש נעלו ונתן לרעהו וזאת התעודה בישראל. ח ויאמר הגאל לבעז קנה-לך וישלף נעלו. ט ויאמר בעז לזקנים וכל-העם עדים אתם היום כי קניתי את-כל-אשר לאלימלך ואת כל-אשר לכליון ומחלון מיד נעמי. י וגם את-רות המאביה אשת מחלון קניתי לי לאשה להקים שם-המת על-נחלתו ולא-יכרת שם-המת מעם אחיו ומשער מקומו עדים אתם היום. יא ויאמרו כל-העם אשר-בשער והזקנים עדים יתן ה' את-האשה הבאה אל-ביתך כרחל וכלאה אשר בנו שתייהם את-בית ישראל ועשה-חיל באפרתה וקרא-שם בבית לחם. יב ויהי ביתך כבית פרח אשר-ילדה תמר ליהודה מן-הזרע אשר יתן ה' לך מן-הנערה הזאת.

בעז אוסף עשרה מזקני העיר בשער העיר (רות ד א-ב), כדי לטפל בנישואיה של רות, כפי שהוא הבטיח לה (רות ג ג). שער העיר היה המרחב הציבורי המרכזי של העיר המקראית, מקום בו התאספו אנשים. כמו כן היה זה המקום היחיד דרכו היה ניתן לצאת ולהיכנס לעיר. מסחר, אמירת דברי נבואה, ענישה פומבית, פולחן אלילי, קריאת התורה בציבור והרבה מן הפעילות הציבורית התרחשו בשערי העיר. כמו כן, מתחם שער העיר שימש כמקום בו ישב בית הדין. התפקיד הציבורי של שער העיר נרמז קודם לכן בהצהרתו של בעז.

3. רות ג יא:

"כי יודע כל שער עמי כי אשת חיל את" "זקני העיר" אותם מושיב בועז, הם מנהיגי העיר. נראה שבמגילה הם משמשים כעדים נכבדים ולא כשופטים שהרי לא מתקיים כאן משפט, ואותו מניין מזקני העיר אינו מחליט החלטה רשמית. למרות זאת, ישנם מפרשים הסבורים כי מדובר כאן בישיבה של בית-דין אשר הפסיקות שלו מחייבות מבחינה הלכתית. זקני העיר מופיעים גם בטקס הייבום/חליצה (דברים כ"ה ז), ומכאן שניתן לראות בכך הד לרעיון ההלכתי של ייבום/חליצה במגילת רות (כפי שנראה בהמשך).

מגילת רות אותה אנו קוראים על פי המנהג בחג השבועות עוסקת במספר עניינים הלכתיים, כגון: הלכות לקט, ענייני ירושה ונישואים לאלמנה חשוכת ילדים. כמו כן חז"ל לומדים מהמגילה הלכות גיור, ההלכה שאדם שואל את שלום חברו בשם, ואת הצורך במניין בזמן ברכות הנישואין. אבל רב זירא במדרש רואה את המגילה באופן שונה.

1. רות רבה ב יד:

אמר רבי זעירא מגילה זו אין בה לא טומאה ולא טהרה ולא איסור ולא היתר, ולמה נכתבה ללמדך כמה שכר טוב לגומלי חסדים.

קשה להניח כי רבי זעירא אינו מודע לשלל הנושאים ההלכתיים הדחוסים במגילה קצרה זו. סביר להניח שרבי זעירא מנסה להסיט את הדגש מנושאים אלו במגילה, ולטעון שהמסר האמיתי של מגילת רות איננו הלכתי, אלא המסר הוא בדרך בה מקיימים את ההלכה, ובכך נעסוק בשיעור השבוע.

בראשית השיעור נעסוק בדיון ההלכתי/משפטי שמופיע בחלקו הראשון של הפרק הרביעי של המגילה.

2. רות ד א-יב:

א ובעז עלה השער וישב שם והנה הגאל עבר אשר דבר- בעז ויאמר סורה שבה-פה פלני אלמני ויסור וישב. ב ויקח עשרה אנשים מזקני העיר ויאמר שבו-פה וישבו. ג ויאמר לגאל חלקת השדה אשר לאחינו לאלימלך מכרה נעמי השבה משדה מואב. ד ואני אמרתי אגלה אונד לאמר קנה נגד הישבים ונגד זקני עמי אם-תגאל גאל ואם-לא יגאל הגידה לי ואדע (ואדעה) כי אין זולתך לגאול ואנכי אחריך ויאמר אנכי אגאל. ה ויאמר בעז ביום-קנותך השדה מיד נעמי ומאת רות המואביה אשת-המת קניתי (קניתי) להקים שם-המת על-נחלתו. ו ויאמר הגאל לא אוכל לגאול- (לגאל-) לי פן-אשחית את-נחלתי גאל-לך אתה את-גאלתי כי לא-אוכל לגאל. ז וזאת לפנים בישראל על-הגאלה ועל-

השימוש כאן בשורש זה במקום פומבי ובמעשה הנעשה בשקיפות מלאה מדגים את הניגוד בין שני הפרקים. יתרה מכך, ביטוי זה לרוב מרמז על סודיות, וייתכן והשימוש בו במקום ציבורי מאפשר להוציא אל האור דברים שעד כה התעסקו בהם בחשאי.

לאחר פתיחה רשמית זו, דבריו של בעז נראים מעט מבולבלים. הוא מתחיל בדיבור אל הגואל בגוף שני, עובר לדבר עליו בגוף שלישי, ולאחר מכן חוזר לדבר בגוף שני. לדעת ד"ר יעל ציגלר, נראה שהטקסט רוצה להסב את תשומת ליבנו אל עבר השומעים. בעז אינו מדבר רק אל הגואל; הוא מדבר גם אל הזקנים (ואל עובדי האורח הצופים במתרחש) שהתאספו בשער כדי להעיד על הקניין המתרחש ולאשרר אותו.

תגובתו של הגואל להצעתו של בעז מהירה וכנה: "אנכי אגאלי". נראה כי לגואל יש מה להרוויח מקניין זה. הוא יכול לחזק את שמו הטוב על ידי קיום חובות משפחתיות, ויתכן שיש בקניין זה יתרון כלכלי על ידי הכפלת הנחלה שבידו.

השדה של נעמי

דבריו של בעז על גאולת השדה שמכרה נעמי מעלה מספר שאלות.

- מדוע עד לרגע זה לא שמענו על השדה?
- מתי מכרה נעמי את השדה אשר לאלימלך? הפועל "מכרה" בעבר מדבר לכאורה על פעולה שכבר נעשתה. כלומר נעמי כבר מכרה את השדה, ועל פי הבנה זאת נשאלת השאלה, מתי נעמי עשתה זאת? ומהו אופיו של ההליך המשפטי בו אנו עוסקים? אפשרות אחת היא שנעמי מכרה שדה זה לפני שהמשפחה עזבה את בית לחם. אבל אם משפחת אלימלך מכרה את רכושה לפני שעזבה את בית לחם, מדוע על פי הפסוק נעמי היא זאת שמוכרת את השדה? ומדוע פסוקים ה' וט' בפרק ד' מציינים במפורש שהשדה נקנה "מיד נעמי"?
- אפשרות אחרת היא שנעמי מכרה את השדה כאשר חזרה. אבל אם כך, היכן הכסף אותו קיבלה מעסקה זו? מדוע לא שמענו על מכירה חשובה זו עד לרגע זה? כיצד ייתכן שנעמי הייתה תלויה בכך שרות תלך ללקט בשדה? ומדוע היא מתארת את עצמה כמי ששבה "ריקים" (רות א כא)?
- אם לנעמי יש רכוש בבית לחם, מדוע היא נזקקת לרחמייהם של אחרים במהלך הסיפור?
- אם שדה זה אכן שייך לאלימלך (כפי שניתן ללמוד מרות ד ג, ט), כיצד ייתכן שנעמי הייתה את הזכות למכור אותו? על פי חוקי הירושה (במדבר כז ח-יא),

לבסוף, יש לציין כי כל המעורבים בדבר – בעז, הגואל, והזקנים – מתיישבים אחד אחרי השני, על פי הוראתו של בעז. למרות שלרוב רק השופטים יושבים בדין, הישיבה מרמזת להליך משפטי רשמי.

לסיכום, הראיות לעיל מצביעות לכך שבעז עולה לשער בשביל לכנס דיון וטקס רשמי ובשביל להפוך את ההחלטה של הזקנים לפומבית.

ישנם שני עניינים הלכתיים נפרדים שיעלו לאורך התיאור של תהליך זה, שאלת הירושה של הקרקע ושאלת הנישואים מחדש של אלמנה לאדם חשוך ילדים.

ישנם כמה סיבות שבגללן היחס של הסיפור לשאלות אלו מבבל. ראשית כול, השורש גא"ל משמש בערבוביה לשני נושאים נפרדים אלו, או לכל הפחות הפועל משמש לתיאור שתי החובות ההלכתיות הללו. לרוב, הדבר נעשה בלי לפרט לאיזה חובה הלכתית הסיפור מתייחס. יתרה מכך, בעז עצמו מקשר בין שני עניינים אלו וזאת בלא בסיס הלכתי ברור.

לבסוף, לא ברור על מי חלה החובה לשאת את אלמנתו של אדם חשוך ילדים במקרה שגם אחיו של הנפטר איננו בן החיים. מהו המקור לחובה זו ומהו הקשר, אם אכן ישנו קשר, בין חובה זו לבין מצוות ייבום?

קניין פומבי

למרבה ההפתעה, דבריו הראשונים של בעז אינם מתמקדים בנישואיה של רות. בניגוד לציפיות, בעז מתייחס לדבר שהמגילה כלל לא דיברה עליו עדיין: שדהו של אלימלך (רות ד ג-ד):

וַיֹּאמֶר לְגֹאֵל חֲלֻקֶת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר לְאַחֵינוּ לְאֵלִימֶלֶךְ מִכְרָה נְעֻמִי הַשֵּׁבָה מִשָּׂדֶה מוֹאָב. וְאֲנִי אִמְרַתִּי אֶגְלָה אֲזַנְךָ יֵאמֹר קִנְיָה נִגְדַת הַיֹּשְׁבִים וְנִגְדַת זְקֵנֵי עַמִּי אִם תִּגְאָל גְּאֹל וְאִם לֹא יִגְאָל הַגִּידָה לִּי וְאֲדַעַה כִּי אֵין זֹלַתְךָ לְגֹאֹל וְאֲנֹכִי אֲחֲרִיד וַיֹּאמֶר אֲנֹכִי אֶגְאָל.

בדומה להצהרה הפומבית בה מכריו בעז על החסד של רות כאשר הוא פוגש אותה בשדה (רות ב יא-יב), גם כאן המילים של בעז הן בעלות אופי פיוטי ונועדו להרשים את קהל השומעים. הוא פותח בכינוי גוף "אני". מילה זו מגיעה לפני הפועל "אמרתי", שגם בו כלול כינוי גוף בגוף ראשון. חזרה זו ממקדת את תשומת הלב בבעז, שנוטל אחריות אישית על העניין שלפנינו. את המילה "אמרתי" ניתן להבין את כ"אני אומר עכשיו" ולא במשמעות של "אמרתי בעבר".

השפה הרשמית בה משתמש בעז מלמדת על ההקשר המשפטי של ההצהרה שלו, ועל כך שהדברים נאמרים בציבור. גם הביטוי "אגלה אזנך" שמשמעותו הפשוטה היא "איידע אותך", הוא חריג והמילה "אגלה" מזכירה את השימוש באותו שורש בפרק הקודם (רות ג ד, ז).

לחם. אך מרגע שנעמי חזרה ממואב העיר מחויבת להחזיר לה את השדה או את זכויותיה על השדה. הרב יואל בן נון הציע שהגואל עצמו עיבד את השדה במהלך התקופה בה משפחתו של אלימלך נעדרה מהכפר. אם הגואל הוא קרוב המשפחה החי הקרוב ביותר לאלימלך, סביר שנחלתו גבלה בזו של אלימלך. לדעת הרב יואל בן נון, בעז תכנן כאן את העניינים, כדי שהוא יוכל להחזיר את השדה לנעמי מידי הגואל שקיבל במהלך השנים "חזקה" על הקרקע של אלימלך.

נישואיה של רות

נותרנו עם השאלה מדוע בעז סוטה ממהלך העניינים הצפוי. מדוע שינה בעז את נושא הדיון מנישואיה של רות, ומדוע הוא ממקד לפתע את תשומת ליבו בקניין שדהו של אלימלך?

ד"ר יעל ציגלר מציעה, שלבעז ישנה תכנית, ולפיה עליו להתקדם לאט אל עבר הנושא המרכזי בו הוא עוסק. על פי התכנון יש תחילה להציע לגואל את השדה ורק לאחר מכן לתלות הצעה זו בנישואים לרות (רות ד ה). באופן זה, בעז קושר יחדיו שני עניינים משפטיים שונים, שני עניינים הנוגעים לחובותיו של קרוב משפחה.

בעז, המציע לגואל לקנות את השדה (רות ד ד), מתכנן את הקישור לנישואים עם רות. כפי שעולה כבר ברות ג ט ובפסוקים יב-יג באותו פרק, המילה גואל (המרמזת לאחריות משפחתית ביחס לרכוש וקרקע) יכולה גם לרמוז לנוהג דמוי ייבום שנועד לשם השגת המשכיות לנפטר חשוך ילדים. אומנם, לא נראה כי הגואל כאן מודע לכך שלגאולה יש גם הקשר של נישואים, אך שבעז בהחלט מודע לכך כאשר הוא משתמש במילה זו.

קשה שלא לשמוע בדברים אלו, בהם בעז מציע את השדה לגואל, הדבריו הקודמים של בעז בהם הוא מבטיח לרות גאולה (רות ג יב-יג). השימוש התכוף בשורש גא"ל, החוזר ארבע פעמים, מזכיר את ששת השימושים של בעז באותו שורש בדבריו הקודמים. בעז גם משתמש במבנה התחבירי של "אם" ולאחריו "ואם לא" בו השתמש בדבריו הקודמים. לבסוף, בעז שוב מצהיר כי הוא הבא בתור, וכי הוא מוכן ליטול על עצמו את האחריות אם הגואל יסרב. קשה שלא לחוש שאף אם הדיון עצמו הוא על השדה של נעמי, הרי שבעז חושב על רות. הדבר יתגלה בפסוק הבא, בו בעז מקשר בפירוש בין קניית השדה ונישואים לרות.

אלא שנשאלת השאלה, האם הקישור בין עניינים אלו (קניין השדה ונישואים לרות) הוא קישור מוצדק?

הנחלה עוברת ראשית כול לילדים ואז לגבר בעל הקרבה המשפחתית הגבוהה ביותר, כל זאת כדי לדאוג לכך שהנחלה תיוותר בידי השבט.

אפשרות אחת שהוצעה היא שקרקע זו הייתה שייכת לנעמי אשר ירשה אותה מאביה. אך אם כך הדבר, הרי שנותרנו עם קושיה אחרת: מדוע קרקע זו מתוארת כרכוש של אלימלך? ייתכן שנעמי הייתה קרובת משפחה של אלימלך (ראה בבא בתרא צא ע"א; תנחומא בהר ג ג), ומשום כך הרכוש שלהם התמזג לכדי יחידה אחת. על כל פנים, מדובר בפירוש דחוק.

אפשרות נוספת היא שנעמי מכרה את השדה בתמורה למזון, וזאת על פי דין תורה (כתובות יא ע"ב).

אפשר גם שנעמי משמשת כאן כמיופת כוח של אלימלך, והיא מייצגת את הזכויות המשפטיות שלו ולא את הזכויות המשפטיות שלה. הסבר זה יכול להסתמך על כך שנראה כי נעמי כלל אינה נוכחת במהלך דיון משפטי זה. היא בסך הכול דמות ייצוגית במהלך הדיון, ולא דמות פעילה שמכרה את השדה או את הזכות עליו.

בהתחשב בקשיים הללו, ניתן להסביר כי השימוש בפועל "מכרה" בעבר משמש כאן בלשון רשמית ומשפטית במשמעות של לשון הווה. לפי הסבר זה פירוש דבריו של בעז הם "נעמי מוכרת בזאת את השדה". ניתן להבחין בשימוש דומה בדבריו של עפרון בבראשית כג יא: "השדה נתתי לך". היות ואין זה אפשרי כי עפרון כבר נתן לאברהם את השדה, הרי שיש להבין את דבריו של עפרון כהכרזה על כך שהוא נותן באותו רגע את השדה לאברהם (והוא משתמש במילה שלרוב משמשת לזמן עבר).

לכן לדעת ד"ר יעל ציגלר, נראה שנעמי מוכרת את השדה בזמן בו נאמרים הדברים. ואז עולה השאלה: האם השדה היה נטוש למשך למעלה מעשר שנים? תשובה אחת שאכן השדה היה נטוש ושיש בכך כדי להסביר מדוע רות ונעמי נמצאות במצב כלכלי כל כך קשה למרות נחלת האבות שבבעלותן. אך אפשר, ואף מסתבר לטעון שהשדה כלל לא ננטש ולא עמד בור מאז הליכתו של אלימלך. במקום זאת אנשי בית לחם השתלטו על השדה במהלך היעדרותו של אלימלך מהארץ. אין זה סביר כי בכפר חקלאי קטן היו נותנים לחלקה מעובדת להינטש לפרק זמן כה ארוך. אפשר גם שנטישת הקרקע בזמן הרעב על ידי אלימלך נתפסה כבסיס חוקי להפקעת הקרקע על ידי אנשי העיר.

אם השדה הופקע בגלל נטישת הקרקע, הרי שנוספת משמעות לכך שבעז תיאר את נעמי כחוזרת מ"שדה מואב" (רות ד ג). כל עוד היא ובני משפחתה היו בחוץ לארץ, הרי שמותר היה להשתמש בשדה שלהם בבית

- הביטוי "אשת המת" מופיע רק בדברים כה ה וברות ד ה.
 - קריאת שם בישראל מופיעה רק בדברים כה י ונקרא שמו בישראל" וברות ד יד "ויקרא שמו בישראל".
 - דבריו המבוהלים של הגואל, הניצב אל מול האפשרות של נישואים לרות, "פן אשחית את נחלתי" (רות ד ו) מזכירים את ההתנגדות של אונו לקיום מצוות הייבום. הסרבנות שלו מובילה לניסיון למנוע את לידתו של יורש: "ושחת ארצה" (בראשית לח ט).
- ניתן לראות רמז לקשר למצוות ייבום גם בדמיון תוכני המצוי בכמה מקומות. העלייה אל הזקנים בשער (רות ד א-ב), והשימוש בנעל לשחרור הגואל מחובותיו (רות ד ח) מזכירים את טקס החליצה (דברים כה ז, ט). יתרה מכך, ברות ד י מוזכר מחלון כבעלה של רות; ניתן ללמוד מכך שבעלה המנוח של רות הוא גורם הקשור לטקס.

אכן, מצוות הייבום מהדהדת בחוזקה לכל אורכה של מגילת רות. כך נולדה גישתם הפרשנית של הקראים, הסבורים שניתן ללמוד מכאן שמצוות ייבום חלה על כל קרוב משפחה ולא על אח במובן המילולי. אבן עזרא מציג את גישת הקראים (בכדי שיוכל לחלוק עליה).

6. אבן עזרא דברים כה ה:

כי ישבו אחים יחדיו – גם הם אמרו, כי אינם אחים ממש, כי אם קרובים, והביאו ראיה מבעז. ולא אמרו כלום, כי אין שם זכר יבום כי אם גאולה... והנה נואלו ונסכלו, כי הנה מפורש בבני יהודה "ויבם אותה"... בעבור היותן לשני אחים... והכתוב אמר על אונו שלא נתן זרע לאחיו "וירע בעיני ה'". על כן אנחנו נסמוך על הקבלה שהם אחים ממש..

הקראים ניהלו מלחמה נגד הייבום על ידי אחיו של המת, והביאו את מגילת רות כראיה לדבריהם. הבעיה בייבום על ידי האח ברורה – אשת האח נאסרה בפירוש (ויקרא יח טז, כה כא). הקראים פוטרם בעיה זו בכך שהם מפרשים את המילה "אח" כ"קרוב משפחה", שאיננו בהכרח האח.

למרות זאת, אין כמעט ספק בכך שההבנה המסורתית של מגילת רות אינה יכולה לראות בנישואיה של רות קיום של מצוות ייבום. הסיבה לכך איננה רק שהנישואים אינם עם אח ממש. מתוך פרטי המצוות של הייבום והחליצה אין ולו פרט אחד המתקיים במגילת רות. רות (אשת המת) איננה חולצת את נעלו של הגואל. למעשה, כלל לא ברור של מי הנעל הנחלצת ברות ד י. רות איננה זאת הניגשת אל זקני העיר בשער, היא אינה מכריזה כי הגואל סירב לקיים את הייבום, היא אינה יורקת בפניו, וכלל לא ברור אם רות נוכחת בטקס.

ראשית, על פניו, לא נראה שחז"ל רואים בסיפור של מגילת רות קיום של מצוות הייבום המופיעה בספר דברים.

4. דברים כ"ה ה-י:

ה-י-י-ישבו אחים יחדיו, ומת אחד מהם וכן אין-לו--לא-תהיה אשת-המת החוצה, לאיש זר: יבמה יבא עליה, ולקחה לו לאשה ויבמה. ויהיה, הבכור אשר תלד--יקום, על-שם אחיו המת; ולא-ימחה שמו, מישראל. ז ואם-לא יחפץ האיש, לקחת את-יבמתו; ועלתה יבמתו השערה אל-הזקנים, ואמרה מאן יבמי להקים לאחיו שם בישראל--לא אבה, יבמי. ח וקראו-לו זקני-עירו, ודברו אליו; ועמד ואמר, לא חפצתי לקחתה. ט ונגשה יבמתו אליו, לעיני הזקנים, וחלצה נעלו מעל רגלו, וירקה בפניו; וענתה, ואמרה, ככה יעשה לאיש, אשר לא-יבנה את-בית אחיו. י ונקרא שמו, בישראל: בית, חלוץ הנעל.

5. הגמרא מצהירה בפשטות (כתובות ז ע"א):

"בעז אלמון שנשא אלמנה הוה".

האבן עזרא מסכים עם גישה זו ואומר ש"אין הגאולה יבום". בסופו של דבר בעז והגואל אינם אחים של מחלון, בעלה המת של רות. לכן, על פי חוקי הייבום (דברים כה ה), לא ייתכן שמדובר בקיום מצווה זו. יתרה מזאת, המגילה כלל אינה אומרת שסיפור זה כולל קיום של מצוות ייבום.

למרות זאת, ניתן לראות לאורך מגילת רות רמזים לשוניים ותוכניים למצוות הייבום. שקלו נא את הקשרים הלשוניים הבאים:

- ברות ג יג בעז מציין שייתכן שהגואל לא ירצה לשאת את רות: "ואם לא יחפץ". מהדהד כאן התיאור של היבם הממאן לייבם ובמקום זאת בוחר אפשרות החלופית של חליצה "ואם לא יחפץ האיש..." (דברים כז).
- פעמיים במגילה מטרת הנישואים של רות מוצגת כהקמת שם המת: "להקים שם המת" (רות ד ה, י). הצהרות אלו מזכירות את הפסוקים בדברים כה ו-ז "יקום על שם אחיו המת", "להקים לאחיו שם בישראל".
- בעז מכריז שהתוצאה של הנישואים היא "ולא יכרת שם המת מעם אחיו" (רות ד י). הצהרה זו מזכירה את דברים כה ז, שם מופיע כי מטרת הייבום היא "ולא ימחה שמו מישראל".
- השורש יב"מ מופיע פעמיים לאורך מגילת רות (רות א טו). לדבר זה ישנה חשיבות יתרה שכן השורש מופיע רק בעוד שני מקומות לאורך התנ"ך: בסיפור על יהודה ובניו (בראשית לח ח) ובמצוות הייבום המופיעה בדברים כ"ה.

אלמנה חשוכת ילדים, אשר הסיכוי שתינשא בשנית בעולם העתיק אינו גבוה. אין זה מפתיע שבקובצי חוקים מן המזרח הקרוב הקדום ניתן למצוא מנהגים דומים.

7. זיני אשור התיכונה, לוח A, סעיף 33:

אשה כי תשב בבית אביה, ומת בעלה ובנים יש לה, בביתם תשב כאשר תבחר. אם בנים אין לה, חמיה ישיא אותה לבן כבחירתו [...], ואביה לחמיה יתננה לקחתה לו לאשה. אם בעלה וגם חמיה מתו, ובן אין לה אלמנה היא, אל אשר טוב בעיניה תלך

הרמב"ן, בפירושו לסיפור בניו של יהודה, מכיר בכך שהייבום התקיים לפני מתן תורה (דהיינו בחברה הקדומה). הוא מסיק מסיפור יהודה ותמר שהייבום הקדום נעשה על ידי קרובי משפחתו של הנפטר ולא על ידי האח.

8. רמב"ן, בראשית לח ח:

אבל הענין סוד גדול מסודות התורה בתולדת האדם, ונכר הוא לעיני רואים אשר נתן להם השם עינים לראות ואזנים לשמוע. והיו החכמים הקדמונים קודם התורה יודעים כי יש תועלת גדולה ביבום האח... כי כל שארו הקרוב אליו ממשפחתו אשר הוא יורש נחלה יגיע ממנו תועלת. והיו נוהגים לישא אשת המת האח או האב או הקרוב מן המשפחה. ולא ידעו אם היה המנהג קדמון לפני יהודה. וכאשר באתה התורה ואסרה אשת קצת הקרובים, רצה הקב"ה להתיר איסור אשת האח מפני היבום, ולא רצה שידחה מפניו איסור אשת אחי האב והבן וזולתם, כי באח הורגל הדבר ותועלת קרובה ולא בהם.

על רקע זה מסביר הרמב"ן את מגילת רות (רמב"ן שם): וחכמי ישראל הקדמונים, מדעתם הענין הנכבד הזה, הנהיגו לפנים בישראל לעשות המעשה הזה בכל יורשי הנחלה, באותם שלא יהיה בהם איסור השאר, וקראו אותו גאולה, וזהו ענין בעז וטעם נעמי והשכנות, והמשכיל יבין.

פירושו של הרמב"ן מסביר את השימוש במילה "גואל" המופיעה פעמים רבות במגילה. על פי הרמב"ן מילה זו מתייחסת לנוהג קדום בעל קווי דמיון לייבום, הוא דומה לו הן מצד המקור שלו והן מצד מטרותיו.

חסד וייבום

אבל נשאלת השאלה: מדוע מגילת רות לומדת ממצוות ייבום? וכיצד משמשת מצוה זו כרקע אידיאולוגי לנעשה במגילה?

לדעת ד"ר ציגלר, נראה כי הייבום היא מצוה שקשה במיוחד לקיימה, וראיה לכך ניתן להביא את העובדה שהתורה מציגה מסלול המאפשר להימנע מקיום המצווה. למרות שהתורה מלמדת שהייבום היא האפשרות

ראיה טקסטואלית מרתקת מופיעה בפסוק המתאר בזהירות ובפרוטרוט את מטרת הנעל (רות ד ז):

וְזֹאת לְפָנֶיךָ בְּיִשְׂרָאֵל עַל הַגְּאוּלָּה וְעַל הַתְּמוּרָה לְקַיֵּם כָּל דְּבַר שְׁלֹף אִישׁ נַעֲלוּ וְנָתַן לְרַעְהוּ וְזֹאת הַתְּעוּדָה בְּיִשְׂרָאֵל.

נראה כי מטרת הפסוק, המסביר שמשמשים בנעל בסוגים מסוימים של חוזים מסחריים, בלי לומר דבר על חליצה, נועד להניא אותנו מלחשוד שמאחורי הטקס עומד המעשה המקראי של ייבום.

רמזים נוספים לכך שמגילת רות לא מכילה את מצוות הייבום ניתן למצוא בהתנהגותם של כמה מדמויות המפתח בסיפור. העובדה שבעז משבח את רות על כך שהיא לא הלכה עם בחור צעיר "אם דל ואם עשיר" (רות ג י), מרמזת לכך שרות הייתה יכולה לבחור את בעלה בעצמה. לו הייתה קיימת דרישה הלכתית לייבום, רות הייתה מחויבת לקבל דרישה זו או לחלוף ליבם בטרם תהיה רשאית לחפש בעל. ניתן להסיק מסקנה דומה מהתנהגותה של נעמי: אם אכן ישנה דרישה לייבום המגיעה כתוצאה ממותם של בניה של נעמי, כיצד יכלה נעמי לשלח את כלותיה חזרה אל מואב כדי שיינשאו שם? לשומרת יבם יש מעמד של אישה נשואה, והיא אינה רשאית להתחתן מחדש עד אשר תחלוף לאחיו של המת. יתרה מזאת, אם ישנו חיוב של ייבום, אין זה סביר שנעמי הייתה משלחת את רות לפתות את בעז בחשאי. היא הייתה יכולה לדרוש ייבום בריש גלי, שכן זוהי זכות חוקית.

תגובת הגואל גם היא יכולה לשמש כראיה: ההכרזה של בעז שהגואל מחויב לשאת את רות מפתיעה את הגואל. האם יתכן שהגואל היה מגיב כך אם היה מחויב לייבום? לבסוף, אנו רואים מספר פעמים שהסיפור מקשר את הבן הנולד מהנישואים לבעז ולא למנוח. העדים מברכים את בעז שה' יתן לו בן מרות "מן הזרע אשר יתן ה' לך מן הנערה הזאת" (רות ד יב). יתרה מכך, שושלת היוחסין ברות ד כא עוקבת אחרי צאצאיו של פרץ דרך בעז ועובד ומשמיטה את מחלון לחלוטין.

לסיכום, מכל האמור לעיל עולה שהנישואים לרות אינם קיום של מצוות הייבום. עם זאת, מדובר במעין ייבום, אשר דומה לייבום בכך שלשניהם מטרות דומות, ומגילת רות שואבת הרבה ממצוות הייבום בכדי להדגיש ולהסב את תשומת הלב לדמיון זה.

מטרת הייבום

לייבום ישנו תפקיד חברתי משמעותי – הוא משמר את קיומו של אדם שנפטר בלא ילדים, מוות שמוותיר את הנצחיות שלו ושל שמו בסכנה ממשית. הייבום גם מגן על

שלפני לפני שהגואל ידע שקניין השדה תלוי בנישואים לרות, הוא הסכים לגאול את השדה..
אבן עזרא מפרש שיתכן שהגואל חשש מתגובתה של אשתו לכך שהוא יינשא לרות. ניתן לראות גישה זו גם בתרגום.

9. תרגום רות ד ו:

ואמר הגואל כי האי גונא לית אנא יכיל למפרוק לי על דאית לי אתתא לית לי רשו למסב אוחרניתא עלהא דלמא תהי למצו בביתי ואהא מחבל ית אחסנתי פרוק לך את ארום דלית אתתא ארום לית אנא יכל למפרוק (-במקרה איני יכול לגאול כיוון שיש לי אישה, אין לי רשות לשאת אחרת עליה, פן תהיה למריבה בבית, ואשחית את נחלתי. גאל לך אתה כי אין לך אישה כי לא אוכל לגאול)
כמו כן יתכן והמפתח להבנת הגואל מצוי במילים "פן אשחית את נחלתי", שכנראה פירושה פחד מהתוצאות הדתיות והחברתיות של נישואים למואבייה. יש לציין כי בעז מתייחס במפורש לרות כמואבייה לפני שהגואל מגיב כך (רות ד ה). כלומר הגואל מפחד שנישואים למואבייה יחללו את טוהר המשפחה שלו, במיוחד אם יולדו לו ילדים מרות.

תהא הסיבה לסירובו של הגואל לשאת את רות אשר תהא, בין אם הסיבה היא חברתית, כלכלית, דתית או עירוב כלשהו של הגורמים הללו, נראה שהסירוב של הגואל נובע מכך שהוא טרוד בצרכיו שלו ולא בצרכיה של רות או של אלימלך המנוח. המלבי"ם מתמקד בשימוש של הגואל במילה "לי".

10. מלבי"ם רות ד ו:

על זה השיב (הגואל): "אחר שלא אוכל לגאל לי" – דייק מלת לי, רצונו לומר שלא אוכל שיהיה לעצמי... לא יקרא על שמי.

יש להבין שהסירוב הציבורי של הגואל עלול להיות הרה אסון עבור רות. על לאותו רגע, ההצהרה הציבורית היחידה על רות הייתה התמיכה הסוחפת של בעז במעשיה ברות ב יא-יב. ההשפעה של דברים אלה על אנשי העיר הובילה מן הסתם לשיפור משמעותי במעמד החברתי של רות. אך נשיאת רות לאישה היא מעשה הרבה יותר אישי מאשר פשוט לברך אותה. הסירוב הפומבי של הגואל לשאת את רות עלול להיות בעל השלכות משמעותיות על המעמד החברתי והעתידי של רות.

בעז מחליט אחרת מהגואל. בדומה לדרך בה ההתנהגות הרגילה של עורפה מדגישה את האופי הייחודי של רות, השיקולים האנוכיים של הגואל משמשים אף הם כניגוד,

המועדפת, וזאת על ידי יצירת טקס משפיל עבור אדם הממאן לעמוד במחויבויות שלו, הרי שישנו מסלול חלופי של חליצה המובנה במערכת ההלכתית.

יתרה מכך, בשני הסיפורים המקראיים בהם מופיע ייבום או מעין-ייבום, ישנו סירוב עיקש לקיים את הייבום. אונן מעדיף לשחת את זרעו ולא לתת זרע זה לאשתו של האח המת, והסירוב המבוהל של הגואל מלמד שהוא מעדיף לוותר על קרקע ולא לשאת את רות לאשה.

ניתן להסביר את הקושי במצווה זו בכמה דרכים. הראשונה היא זו שצינו לעיל: הייבום כולל בתוכו עבירה על ציווי מקראי אחר. ייתכן שדי היה בכך בכדי לגרום לרתיעה אינסטינקטיבית מהייבום, וזאת למרות היתר מפורש בתורה העוקף את האיסור. בנוסף לכך, אין במעשה זה תועלת כלכלית, והוא אף עלול לגרום להפסדים ממוניים.

למרות זאת, אין כמעט מקום להסתפק בכך שהתנ"ך, הגם שהוא מתיר את החליצה, אינו רואה אותה כאפשרות רצויה.¹ אדם הממאן למלא את חובותיו כלפי כלתו נקרא על כך בפומבי לסדר. הוא מופיע לפני זקני העיר (ככל הנראה בשער העיר), אשר מדברים עמו. אם הוא עומד בסירובו עליו להכריז על כך בריש גלי, כלתו חולצת את נעלו, יורקת לפניו, ואומרת "ככה יעשה לאיש אשר לא יבנה את בית אחיו!" בסופו של הטקס שמו בישראל נקרא "בית חלוץ הנעל", שם מבזה ביותר. נראה כי הטקס כולו עוצב בכדי להביך אדם הממאן לייבם. טקס פומבי ומשפיל זה בנוסף למילים המוטחות אל עבר היבם, מרתיעים ויוצרים תחושת גינוי עמוקה.

גם הייבום וגם התולדה שלו, נוהג המעין-ייבום של נישואים לקרוב משפחה (גואל), הינם משימות מאתגרות וראויות לשבח. למעשים אלו דרושה תחושה של מחויבות מוסרית כלפי האח יחד עם מוכנות לעשות חסד של אמת, נדיבות שהנותן אינו מרוויח ממנה דבר.

המוכנות של בעז לעשות מעשה זה מציגה את חוסר האנוכיות שלו ואת מוכנותו לעזור לאחרים. ניתן ללמוד עד כמה מעשהו של בעז יוצא מגדר הרגיל מתוך בחינה של התגובה המפוזרת של הגואל הנחרד מהאפשרות של נישואים לרות (רות ד ו):

וַיֹּאמֶר הַגָּאֵל לֹא אוֹכַל לְגַאֵל לִי פֶן אֶשְׁחִית אֶת נַחְלָתִי גָּאֵל לְךָ אֶתָּה אֶת גְּאֻלְתִּי כִּי לֹא אוֹכַל לְגַאֵל.

ההסבר שהגואל מתכוון לומר שלנישואים אלו עלולות להיות השלכות כלכליות הרסניות, אינה סבירה שהרי

בסוגיות דלעיל (וביבמות ג ע"א). זוהי הפסיקה המקובלת זה שנים רבות בקהילות אשכנז, אף שבקהילות ספרד הייבום היה נוהג מקובל בדורות קודמים.

1 גישה זו שונתה בתקופתם של חז"ל. המקורות מעידים על כך שבתחילה הייבום קדם לחליצה (בכורות א ז; יבמות לט ע"ב; כתובות סד ע"א). למרות זאת, מקורות אלו מסבירים כי כיום החליצה קודמת לייבום, שכן אין וודאות כי כוונתו של היבם היא לשם המצווה. ראה במיוחד שיטתו של אבא שאול

וזאת בשביל שהקורא יוכל להפנים את חוסר האנוכיות המדהים של בעז. בניגוד לגואל, ההחלטה האצילית של בעז לקיים את נוהג המעין-ייבום ולשאת את רות לאישה נובעת מתחושה עמוקה של אחריות. זהו הרעיון העומד בבסיס נישואי המעין-ייבום של בעז לרות. הדבר מדגיש את אהבת האחר של בעז המדריכה אותו כאשר הוא מתמודד עם משימה קשה לביצוע.

חוסר האנוכיות של בעז מקביל לחוסר האנוכיות של רות. בדומה לרות, בעז מוכן לשלם מחיר כבד, לוותר על שמו הטוב, בשביל לבצע את החסד הנדרש עבור אלמנת קרוב משפחתו המנוח. האיחוד בין שני אנשים כה ייחודיים המצטיינים באהבת הזולת שלהם ובנדיבות ליבם נועד להביא ליצירת שושלת מלכים המסורה לנתינים ולא לצרכים האישיים של בני המלוכה.